

Hortobágy, Ohát – Duna-halom a 2. katonai felmérés részletén (kivágat: Czirbik-Gulyás T., Déri Múzeum)

Az alföldi őskori halmok titkai

A különböző funkciójú mesterséges halmok – így az alföldi táj jellegzetes, ember által épített, monumentális temetkezési halmjai, a Zoltai Lajos által csak „földpiramisoknak” nevezett, de a köznyelvben helytelenül ‘kunhalomként’ emlegetett kurgánok – valódi időkapszulák. A temetkezés és a halomépités sok esetben a halom megújítási időszakainak korabeli ökológiai (talajtani, éghajlati, botanikai, faunisztikai) és antropogén (az elhunyt és a temetkezést végző közösség anyagi és szellemi kultúráját, embertani-biológiai maradványait) viszonyait konzerválták és őrzik hosszú évezredek óta. Azok a kurgánok, amelyeket ma sok tudományterület képviselőiből álló komplex kutatócsoport von vizsgálat alá, néha még a szakemberek számára is meglepő történeteket mesélnek a Kr. e. 4. évezred végének, 3. évezred elejének világáról: egész Európa további történetét befolyásoló jelenségekről.

Az ohati Duna-halom ma (fotó: Horváth T.)





Zoltai Lajos eredeti rajza a Duna-halom feltárásáról
(Déri Múzeum Adattára)



A kurgán alaptemetkezésének
koponyája (fotó: Horváth T.)



Az első gödörsíros kurgánokat építő népcsoport az orosz sztyeppékről indulva a késő rézkor időszakában, valamikor Kr. e. 3350–3300 között érte el Magyarország területét. A kurgánok őshazája valahol a Fekete-tenger északi partvidékén, a Dnyeper és a Kubány folyó közötti területen kereshető. A bekövetkező vándorlás két irányba tartott: kelet és nyugat felé. A szétraadás kiváltó oka nem a túlnépesedés, hanem az életmóddal, elsősorban a túllegeltetéssel tönkretett élőhelyek lassú pusztulása volt. A cél új, még érintetlen, vizekkel táplált dús legelők keresése és meghódítása az emberek és a jószágok számára. A Gödörsíros kurgánok népe ugyanis az első igazolt nomád kultúra az emberiség történetében.

A nomadizmust Mandzsúriától egészen a magyar Alföldre, mintegy 8000 km hosszan húzódó, az éghajlati övezetesség miatt kialakult hatalmas füves térség, az ún. eurázsiai sztyeppeöv adott-ságai, részben pedig egy olyan klímafluktuáció hívta életre, amelyben az időjárás tartósan nem tudott stabilan megállapodni, ezért a kiszámítható éghajlati viszonyokat igénylő földművelés nem volt folytatható. A változó, hol jobb, hol rosszabb évekre adott tudatos emberi reak-

A szoci-
alista idők történeti-régészeti iskoláit
elsősorban Marija Gimbutas nagyhatalmú, a keleti kurgánépítő népek európai invázióját 3 hullámra osztó, ún. „kurgánhipotézis” elmélete határozta meg. Ez alapján az első indoeurópai népekkel azonosították őket, akik a lótenyésztés, lótarthatás, az indoeurópai nyelvek és kultúra (pl. hármass istenség, férfikultuszok) elterjesztői, meghonosítói voltak Európa területén, legigazva az itt élő bennszülött, elsősorban földműveléssel foglalkozó, nem indoeurópai népcsoportokat.

ció volt az állattenyésztés előtérbe helyezése, amelyet ezek a társadalmak fejlesztettek először tökélyre, kihozva belőle a maximumot. A gazdasági életmód változása azonban társadalmi változásokkal is járt. Az egyre nagyobbra nő, a fennmaradást ilyen körülmények között garantálni tudó állatállományhoz egyre több erős férfira volt szükség, akik felfegyverezve a vándorló csordákkal töltötték mindennapjaikat.

Magyarországra – a Duna völgyét követve – a legnyugatibb hullámok értek el, és leginkább a Tisza folyó vonaláig foglaltak területet maguknak az egymást követő Pre-Gödörsíros, korai Gödörsíros és a katakombahatásokat mutató kevert Gödörsíros népségek az itt élő Baden-kultúra szállásterületébe ékelődve. Innen nem terjedt tovább a nomád szállásterület, mivel feltétele a réti vagy egyéb eredetű folyóvízzel bőven táplált és kiterjedt füves puszták jelenléte, amelynek legnyugatibb ilyen élőhelye a magyar Alföld volt. (Részben ezzel magyarázható, hogy a későbbi nomád népeknek – szkíták, hunok, avarok, magyarok – szintén a Kárpát-medence a végállomása.)

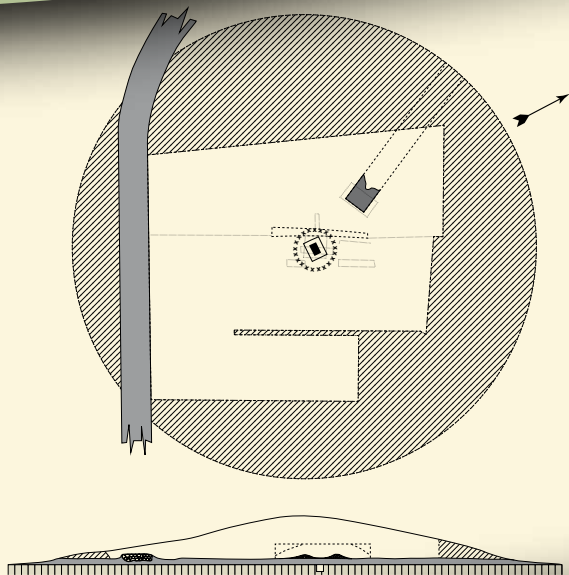
A gödörsíros kurgánok hatalmas elterjedési területéről – amely keleten egészen az Urálig nyúlik – csak néhány települési helyet ismerünk, hiszen a nomádok nem építettek maguknak állandó falvakat, városokat. Téli és nyári szállásuk közt vándoroltak valamilyen ciklikusságban (többéves, éves, évszakonkénti), a szállások körül legeltettek, ekkor még elsősorban szarvasmarhát. Így régészetileg csak maga a halomsír kutatható, amelybe halottaik egy részét – feltehetően a társadalmilag elismert személyeket – temették. Ezek rajzolják ki az egykori, vérségi alapon szerveződött nemzetségek, törzsek téli és nyári szállásait a ma kutató régészek előtt.

Tudományos igényű kutatásuk a 19. század utolsó – a 20. század első évtizedeiben indult olyan elődökkel, mint dr. Jósa András, Zoltai Lajos vagy Milleker Bódog. Egy Ecsey István által 1979-ben készített összefoglalás angol nyelven ismertette az addigi összes régészetileg megkutatott kurgánunkat. Időközben a keleti sztyeppéken időben több hullámra tudták bontani a korábban

Ma már csak kis foltokban mutatja a magyar Alföld a keleti sztyeppéjellegét, azokat is úgy kell természetvédelmi területekként óvni és mesterséges beavatkozásokkal fenntartani. Hazánkban a kurgánok az elmúlt évtizedekben sorra tűntek el, ahogy az ember a határ utolsó szegletét is földművelésre alkalmassá tette. A legtöbbjük, mivel a teljesen sík környezetükből mindig látványosan kiemelkedett, már a maga korában és azóta is folyamatosan bolygatást, rablást szenvedett el azoktól, akik kincset reméltek a mélyükön. A népi névadásban ezek a kincskeresők kalandok nemegyszer rögzültek Lyukas-halom, Kincses-halom, Pénzásó Pista halma elnevezésként. Olyanra is akad sajnós példa, hogy egy kátyús, sáros utcájú bihari település lakói egyszerűen a kátyúk betömésére hordták el ötezer éves kurgánokat...

egy nagy egységként kezelt Gödörsíros kurgánkultúrát, elsősorban a halott tájolása, a halom építési módja és a mellékletadás eltérő szokásai alapján. Az időben elkülöníthető hullámokat területileg is más-más centrumba sikerült elhelyezni. A lótarással kapcsolatos elképzelések is gyökeresen megváltoztak: az érintett lelőhelyek revíziója során kiderült, hogy ezek a késő rézkorra datált lócsontok jóval későbbiek, legtöbbször szkíta koriak voltak. Abban a korai periódusban tehát, amikor a késő rézkor közepétől több hul-

Balmazújváros-Kárhozott-halom kurgán alaprajza és sírkamrájának rekonstrukciója (Csalog J. rajza alapján digitalizálta Faur Z., Déri Múzeum)



lában a Kárpát-medencei magyar Alföldet Gödörsíros népségek érték el, jelenlegi tudásunk alapján úgy tűnik, hogy mégsem ismerték még a házasított lovat. Az első kelet-európai jövevények hódítása bizony két, mégpedig emberi lábon történt! Nem voltak sem lóhátas, sem harci kocsis támadók, akik levágták és elsodorták az itt élőket egy nagy hódító ütközetben, sőt egy markáns fegyveres réteg sem igazán körvonalazódik olyan karakteresen, mint ahogy azt korábban gondolták.

Saját kutatásaink lassú beszivárgást (ún. penetrációt, infiltrációt) sugallnak, és az elit dominanciáján keresztül egyfajta békés erőfölénnyel járó területfoglalást az itt élő Baden-népség földjén, amelyet inkább valamiféle kialakult szimbiózis, egymás mellett élés jellemezne, mint egymás határainak és területeinek állandó és erőszakos zaklatása. Ellentétben az Oroszországból ismert példákkal a magyarországi kurgánok alatt eddig még nem találtunk egyértelműen erőszakos cselekményre utaló jelet az antropológiai maradványokon. Bár az is kétségtelen, hogy míg nálunk kb. 80 rézkor végi – kora bronzkori kurgánt tártak fel az elmúlt 150 év alatt, addig Oroszország és Ukrajna területén több százat, így az azokból származó információ is sokszorosa a hazainak. A folyton fejlődő tudománynak köszönhetően ma már több olyan természettudományos módszerrel, kutatási iránnyal rendelkezünk, amelyeket bevethetünk az ásatás mellett. Ilyen például a talaj-

tudomány, a radiokarbon-mérés, a dendrokronológia, a növényi kovasejtek (fitolitok) kutatása, amelyek segítenek az egykori viszonyok pontosabb rekonstruálásában és időben való elhelyezésében. Az orosz sztyeppén a kocsi és a kerék – az állattenyésztés fellendülésével együtt járó korszakalkotó, egyetemes emberi találmány – csak Kr. e. 3100 körül jelenik meg legkorábban a kurgánok alatt.

A sztyepei kerek későbbiek tehát, és eltérő kialakításúak, mint az európai bennszülött kultúrák településein találtak, hiszen pl. a vízparti, mocsári településeken Bad Buchau lelőhelyen faévgűrűs keltezés alapján a fakerék kora Kr. e. 3283–3281, míg egy szarvasmarhára való fájárom Arbon Bleiche III. lelőhelyről Kr. e. 3384–3370 közötti. Bizony, az első igavonó nem a ló volt, hanem a szarvasmarha! Erről tanúskodnak az Alpok hasonló korú magaslati szentélyein rituális céllal létrehozott sziklavészetek ábrázolásai is. A legkorábbi kerék- és kocsileletek ezek közt a bennszülött földművelő kultúrák közt azt sugallják, hogy nem presztízs, az elitnek kijáró eszköz volt, hanem hétköznapi használati tárgy, amelyet bárki birtokolhatott. A tisztánlátáshoz a jövőben olyan komplex lelőhelyeket lenne érdemes feltárni, ahol a Gödörsíros kurgán egy Baden-településsel együtt alkot közös lelőhelyet, hogy a két, potenciálisan egyidős kultúra egymás közötti kapcsolatrendszere is vizsgálható legyen. Ezek a komplex lelőhelyek több információt szolgáltatnának, ezért az értékelésben is messzebbre juthatnánk. Több ilyen közös lelőhelyet ismerünk, és egyet megpróbáltunk már bevonni a kutatásainkba.



A badeni cserepekről Zoltai Lajos által felvett eredeti leltárkönyvi bejegyzés (Déri Múzeum Régészeti Tára)



2. A sírkamra csontvázasának fekvése.

A Kárhozott-halom alatt talált központi temetkezés Csalog József által készített felvétele (MNM Régészeti Adattára)



7. Eldőlő csontok és a sovány-lap maradványai.

Az Ohat-Duna-halom a Fehér- vagy Völgyes-tó magaspártján fekszik. A 2,3 m relatív magasságú kurgán körül egy badeni település terült el. Zoltai Lajos 1923-ban ásta meg a lelőhelyet. 2,05 m mélységben egy temetkezést tárt fel erősen felhúzott lábakkal. Vörös festék nyomait észlelte a koponyánál és a lábknál. A tetem egy tűzhely közelében feküdt, amelyből badeni cserepeket hozott be a Déri Múzeumba a legendás múzeomalapító polihisztor. A kurgán temetkezéséből mért radiokarbon dátum elég késői, kora bronzkori dátumot adott (Kr. e. 2580–2487), rítusa alapján viszont a korai Gödörsíros periódusba sorolható, míg a cserepek a klasszikus badeni, ún. vissi körbe tartoznak. A kurgán sztratigráfiai helyzete (szuperpozícióban volt a badeni településsel, hiszen vágta a badeni tűzhelyet a temetkezéssel) és késői, bronzkori dátuma alapján 99%-ban biztosak vagyunk abban, hogy a Gödörsíros kurgán ezen a lelőhelyen a badeni település elhagyása után létesült. A badeni település elhagyásának okait persze nem ismerjük, lehet, hogy a Gödörsírosok pusztították el, de az is, hogy már rég elhagyták más okból, mikor a nomádok ideérkeztek.

A kurgántemetkezések tömeges megjelenése az Alföldön a Kr. e. 3100–2600 közötti időszakra tehető, és a törzsterületén (Oroszország, Ukrajna, Kazahsztán) Jamnaja-kultúrának nevezett nomád közösséghez köthető: nagy valószínűséggel az egykor az Alföldön emelt temetkezési halmok 85–90%-a ebben az időszakban épülhetett. A legújabb kutatások (Lantos Andrea és András Réka halomásatása Dusnok határában)

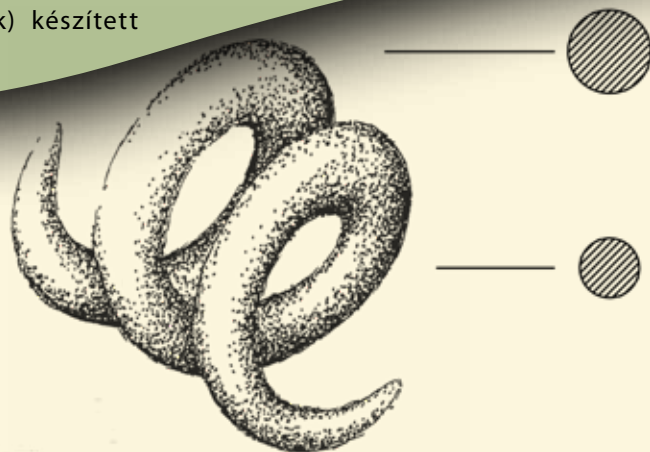
a l a p j á n

valószínű, hogy ekkor már egészen a Duna vonaláig elfoglalták a sík legelőket, sőt, úgy tűnik, hogy az Erdélyi-medence magasabban fekvő legelőin is megfordultak állataikkal.

A Jamnaja-kultúra temetkezési rítusa igen jellegzetes: Ny–K-i irányban tájolt, általában hasított deszkákkal és gyékénnyel fedett gödörsír fölé, a környező terület humuszrétegéből hordott össze a közösség akár 6–8 m magasságot is elérő földhalmot. A gyakran vörös okkerrel befestett fejű, testű, kezű vagy lábú elhunytat általában a hátára fektették, térdben felhúzott, behajlított lábakkal. Fejét gyakran párnaszerű agyag- vagy földpadkára helyezve emelték meg. A sír néha egyszerű, függőleges falú, mély gödör volt, amelyet állati prémmel, bőrökkel, gyékényfonattal vagy akár színes szövött takaróval béleltek. A halottak bizonyosan színes lenvászon és gyapjúruhákat viselhettek. Számos olyan tárgyuk is lehetett (pl. bőrv, fából készített tálak, faragott bot stb.), amelyek szerves anyagból lévén a mi éghajlati és talajviszonyaink mellett nem maradtak fent. Megmaradtak viszont néhány kivételles temetkezésben a nemesfémekből (ezüst, ritkán arany) készült hajfonatot díszítő ékszereik, állati csontból készített ékszerek (főleg Kelet-Európából ismerünk pl. jellegzetes ún. kalapácsfejű tűket, csiszolt, faragott csontkorongokat), és ritkán rézből (nyéllyukas balta, tör) vagy kőből (csiszolt kő fokosok) készített



Körösbánya/Baia de Criș-„Borkai forrása”/Fântâna Borchii” (Hunyad megye, Románia) lelőhelyen talált, baltás férfiakat ábrázoló kőstétlék (Téglás I. 1885 alapján)



A Kárhozott-halom alapteremkezése mellett talált egyik spirális ezüst hajkarika (Csalog J. rajza alapján rajzolta: Menyhért M., Déri Múzeum)

fegyvereik. A Kárhozott-halom alatt talált férfi haját két spirális ezüst hajkarika is díszítette. Néha a halom alatt, de a gödörsíron kívül talált állatcsontmaradványok a temetést követő halotti torról árulkodnak. Egyes kurgánok tetejére még kőből faragott – néha hosszúkas, alakatlan, néha viszont fegyveres férfialakokat mintázó – sztéléket is állítottak. Számos ilyen sztélének kifaragott emberábrázolás került elő Erdélyből.

A nomád Jamnaja-kultúra hagyatéka nem tűnt el nyom nélkül. Akármilyen kevés kézzel fogható leletanyag is maradt ránk ebből az időszakból, mégis nagyon komoly változások mentek végbe Kr. e. 3000–2600 között a Kárpát-medencében és Európa-szerte egyaránt. Európa középső és nyugati felében megszakad a neolitikumtól kezdődő töretlen fejlődés, és egy új, kelet-európai (Gödörsíros/Jamnaja) gyökerekre visszavezethető, ún. zsinegdíszes kerámiával jellemezhető anyagi kultúra és egy férfidominancián alapuló társadalmi rendszer kezd rohamosan terjedni egészen Skandináviáig. Ez az az időszak, amikor a kontinens genetikai állománya – a korábban domináns neolit földművelő génállomány visszaszorulásával párhuzamosan a keleti eredetű Jamnaja-gének arányának drasztikus megnövekedésével – egészen máig ható módon megváltozik.

Az Alföldön is szinte továbbélés nélkül szűnik meg az élet Kr. e. 2800 körül az egyébként intenzív megtelepedést, nyüzsgő életet mutató, jelentős állatállománnyal és népességgel rendelkező késő rézkori településeken; valami történik tehát a Baden-falvak lakosságával. A legújabb kutatások nem kizárólag a Jamnaja-csoportok erőszakos pusztítását, térnyerését feltételezik, hanem komolyan felvetődött a Kelet-Európa felől behurcolt fertőző betegség (elsősorban a pestis korai formája) pusztításának drasztikus lehetősége is. Az újonnan, részben helyi alapokból kialakuló kora bronzkori kultúra, a Makó-kultúra első települései viszont – különösen a késő rézkorral összehasonlítva – nemcsak nagyon alacsony lélekszámra utalnak, de nagyon szegényes képet is mutatnak.

Feltehetően a Jamnaja-csoportok közvetítésével kerül először a Kárpát-medencébe, majd újabb innovációkat követően terjed innen tovább Nyugat-Európa felé egy új típusú fémművesség, amelynek eredményeként a kora bronzkor időszakában elkezdik a réz ötvözését más fémekkel, jobb és tartósabb eszközök, fegyverek előállítására. A Dunántúl és Erdély kora bronzkorában – hasonlóan az európai tendenciákhoz – feltehetően a késői Jamnaja-csoportok hatására, nemcsak a nyéllyukas balták használata terjed el, de megjelenik a halmos temetkezés szokása is a társadalom egy bizonyos, kiemelkedő rétege körében.



Egy háborítatlan kurgán botanikai értékei:
Debrecen-Kamarás-halom májusban (fotó: Dani J.)

